

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК СПІЛКУВАННЯ НА УРОКАХ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА

У статті теоретично узагальнено й експериментально апробовано науковий підхід до процесу формування в майбутніх учителів навичок професійного спілкування з молодшими школярами на уроках музики. На основі аналізу літературних джерел конкретизовано зміст сутнісних характеристик базових категорій і понять дослідження: "навички професійного спілкування на уроках музики".

Обґрунтовано педагогічні умови формування навичок спілкування з молодшими школярами та встановлено, що ефективному процесу сприяє застосування активних методів навчання, зокрема, елементів соціально-психологічного тренінгу.

Ключові слова: педагогічна технологія, навички професійного спілкування, майбутні вчителі початкових класів, уроки музики, молодші школярі.

В статті теоретично обобщен и экспериментально апробирован научный подход к процессу формирования в будущих учителей навыков профессионального общения с младшими школьниками на уроках музыки. На основе анализа литературных источников уточнены сущностные характеристики базовых категорий и понятий исследования: "навыки профессионального общения на уроках музыки", "педагогическая технология формирования в будущих учителей навыков профессионального общения с младшими школьниками на уроках музыки".

Ключевые слова: педагогическая технология, навыки профессионального общения, будущие учителя начальных классов, уроки музыки, младшие школьники.

In the article it has been theoretically generalized and experimentally approved the scientific approach to the process of forming for future teachers the skills of professional communication with junior schoolchildren at Music lessons. On the basis of the analysis of literary sources, the content of the essential characteristics of the basic categories and concepts of the research: "skills of professional communication at Music lessons" are specified.

The pedagogical conditions of formation of communication with junior schoolchildren

are substantiated and it is established that the effective process is promoted by the use of active teaching methods, in particular elements of social psychological training.

Key words: pedagogical technology, skills of professional communication, future teachers of elementary school, Music lessons, junior schoolchildren.

Мета: передбачити зміни пріоритетів у підготовці майбутніх учителів початкових класів до професійного спілкування з молодшими школярами на уроках музики у період підготовки у вищому навчальному закладі.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Трансформація моральних і духовних цінностей посилює складні проблеми в навчанні і вихованні молоді та спричиняє необхідність пошуку дієвих шляхів зростання інтелектуального, творчого і духовного потенціалу нації. У зв'язку з цим актуалізується роль музичного мистецтва як першоджерела розвитку духовних сил особистості. Особливого значення ця проблема набуває у молодшому шкільному віці, що вирізняється підвищеною сенситивністю. За таких обставин зростають вимоги до рівня музично-педагогічної підготовки майбутніх учителів початкових класів.

Ефективність музично-педагогічної діяльності визначається багатьма чинниками, зокрема, успішністю професійного спілкування учителя. Водночас, результати емпіричного досвіду засвідчили, що майбутні педагоги недостатньо володіють навичками професійного спілкування.

Реформування української освіти у зв'язку з ухваленням у світовий освітній простір передбачає застосування інноваційних технологій для формування навичок професійного спілкування майбутніх учителів початкових класів не лише в контексті навчання, виховання та розвитку особистості школяра, а й формування його здатності до саморозвитку, самовдосконалення і самопізнання. Проте результати вивчення практики музично-педагогічного навчання у школі І ступеня дають змогу констатувати досить низький прояв сформованості навичок професійного спілкування педагогів на уроках музики. Така ситуація спричинена, зокрема, відсутністю системності в теоретичних уявленнях учителів щодо психологічного розвитку дитини, особливостями музичного сприйняття, недостатнім рівнем мотивації та реф-

лексії, неадекватністю самооцінки тощо.

Аналіз досліджень і публікацій передбачає уточнення та зміну пріоритетів у підготовці майбутніх учителів початкових класів до професійного спілкування з молодшими школярами на уроках музики в період підготовки у вищому навчальному закладі. Проблеми модернізації професійної освіти в Україні в контексті впровадження сучасних технологій навчання порушено у працях учених (В. Орлов, О. Ростовський, І. Сипченко, Г. Терещук, В. Чайка), котрі обґрунтовують необхідність підвищення якості підготовки майбутніх учителів початкових класів до педагогічної діяльності [6, 112].

Методологічним підґрунтям вивчення професійного спілкування є роботи Б. Ананьєва, Г. Андреевої, О. Бодальова, Л. Виготського, О. Леонтьєва, Б. Ломова, В. Мяснищева, С. Рубінштейна [5, 304]. Вони розглядали готовність до спілкування як важливу умову цілісного формування особистості, її соціалізації. Основи педагогічної теорії формування навичок професійного спілкування закладено у працях М. Дьяченка, І. Зимньої, В. Кан-Калика, Л. Кандилович, В. Сластьоніна [4, 168].

У контексті психолого-педагогічних досліджень проаналізовано різні аспекти підготовки до професійного спілкування: сутність професійного спілкування (В. Андреев, Г. Буш); засоби готовності до професійного спілкування (А. Вербицкий, А. Мудрик, Л. Петровська); умови підвищення ефективності підготовки майбутніх учителів до професійного спілкування (О. Богданова, О. Щербаков); підготовка майбутніх учителів музики до художньо-педагогічного спілкування (О. Пруднікова, І. Сипченко) [1, 384]. Однак питання формування в майбутніх учителів навичок професійного спілкування з молодшими школярами на уроках музики все ще не стало предметом спеціального наукового аналізу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Результати вивчення досвіду роботи вчителів початкових класів свідчать про недостатню розробленість її теоретико-методологічних основ, а також означеного вище виду діяльності, методики урахування психофізіологічних особливостей учнів у професійному спілкуванні на уроках музики. Це негативно позначається і на професійному вдосконаленні педагогів

після закінчення вищих навчальних закладів. Відтак виникає суперечність, зумовлена невідповідністю між зростаючими вимогами сучасної школи до готовності вчителів спілкуватися з молодшими школярами на уроках музики та реальним рівнем сформованості навичок спілкування унаслідок недостатньої розробленості теоретичних і методичних основ означеної проблеми, що позначається на стані її практичної реалізації [3, 384].

Фундаментальні дослідження в галузі музичної психології і педагогіки О. Апраксіної, Б. Астаф'єва, Л. Виготського, Г. Костюка, О. Леонтьєва, С. Назайківського, Б. Теплова дозволяють стверджувати, що зміст музичної діяльності (а отже, професійного спілкування вчителя на уроках музики) визначається специфікою музичного сприйняття дитини молодшого шкільного віку [11, 379]. Відповідно необхідною умовою ефективності такого спілкування є врахування особливостей музичного сприйняття (синкретичності, емоційності, глибини і ширини асоціативної діяльності). Ураховувати варто психофізіологічні якості, у яких виражені індивідуальні відмінності сприйняття й опрацювання інформації, розвитку інтелекту, характер діяльності, емоцій та пам'яті. Визначаючи недостатнє урахування психофізіологічних особливостей молодших школярів в організації їхнього навчання в музичній педагогіці, вони досліджувались у працях М. Безруких, А. Сиротюк, А. Плігіна, В. Москвіна, Г. Введенського. Учені радили проектувати їх на уроках музики, а також включити у зміст підготовки майбутніх учителів до професійного спілкування. Це стає можливим за умови, коли музичний розвиток та виховання дитини розглядаються неізолювано від загальної лінії цілісного формування її особистості [2, 23–29].

За результатами різних наукових підходів до визначення змісту поняття "навички" (Н. Бернштейн, Б. Величковський, П. Гальперін, І. Зимня, А. Маркова, С. Рубінштейн, Н. Талізіна, О. Тертель), ми дійшли висновку: попри те, що вони різняться в окремих положеннях, навичку як певну автоматизовану дію, що ґрунтується на сприйнятті й усвідомленні певної моделі поведінки, тлумачать однозначно [10, 712].

На основі аналізу наукової літератури (К. Абульханова-Славська, Н. Бернштейн, О. Бодальов, А. Брушлинський, П. Гальперін, І. Зимня, Р. Немов, С. Рубінштейн) нами розроблено класифікацію навичок професійного спілкування майбутніх учителів початкових класів на уроках музики: діагностичні (навички правильного оцінювання різних видів музичної діяльності учнів; пізнання інших людей; спостережен-

ня й аналізу музично-педагогічного процесу, систематизації фактів і формулювання висновків); рефлексивні (самовдосконалення та саморозвитку (виконавської майстерності, знання музичної термінології); оцінювання власної компетентності (як учителя і музиканта); комплексного проведення психолого-педагогічної діагностики та адекватного оцінювання її результатів); комунікативні (активного слухання; викладення свого погляду; грамотно працювати з інформацією) і навички взаємодії (регулювання емоційної напруги; встановлення та підтримання контакту; ефективної самопрезентації; пізнання інших людей) [3, 384].

Оскільки ефективність формування в майбутніх педагогів навичок професійного спілкування зумовлена рівнем їхньої підготовки, означену якість розглядаємо як важливий компонент готовності до педагогічної діяльності загалом. Проаналізувавши різні підходи до трактування окресленого поняття (М. Дьяченко, І. Зимня, Л. Кандилович, В. Мяснищев, К. Платонов, В. Сластьонін, Д. Узнадзе), а також визначення структури професійної готовності (К. Дурай-Новакова, М. Дьяченко, Л. Кандилович, Л. Кондрашова, Б. Паригін), можемо стверджувати, що означена готовність учителя є складним синтезом взаємопов'язаних структурних компонентів і розглядається як наявність досвіду виконання певної діяльності. Це дає підстави для впевненості в її успішності [8, 55–62].

Узагальнюючи результати аналізу психолого-педагогічних досліджень, розглядаємо процес формування навичок професійного спілкування в майбутніх учителів початкових класів як такий, що охоплює низку аспектів, а саме: загальну теоретичну підготовку до професійного спілкування на уроках музики; формування навичок професійного спілкування; розвиток особистісних якостей, необхідних для ефективного спілкування на уроках музики.

Проаналізувавши джерельну базу дослідження, нами систематизовано головні напрями вивчення процесу формування навичок професійного спілкування; узагальнено різні структурні моделі означеного компонента та шляхи його формування; розроблено критерії і на їхній основі рівні сформованості навичок професійного спілкування; окреслено теоретичні основи формування в майбутніх учителів навичок професійного спілкування з молодшими школярами на уроках музики.

Нами вивчено Державний освітній стандарт вищої професійної освіти зі спеціальності "Початкове навчання" і з'ясовано ряд вимог, пов'язаних із досліджуваним компонентом готовності, а саме: досконале во-

лодіння знаннями основ професійно-педагогічного спілкування відповідно до орієнтування на нову освітню парадигму; спрямованість на вдосконалення власної комунікативної культури; побудова стосунків з учнями з метою забезпечення творчого розвитку суб'єктів навчально-виховного процесу тощо. Також досліджено навчальні програми нормативних дисциплін, їхній науково-методичний супровід і доведено те, що, незважаючи на детальний розгляд питань професійного спілкування вчителя в загальних аспектах, проблемі формування в майбутніх педагогів навичок професійного спілкування з молодшими школярами на уроках музики не приділено належної уваги. Крім того, наявною є недостатня кількість наукової літератури стосовно опису та діагностики психофізіологічних особливостей молодших школярів, особливостей музичного сприйняття та врахування означеного у професійному спілкуванні вчителя на уроках музики.

Аналіз емпіричних матеріалів (опитування 87 учителів початкових класів і вчителів музики в початкових класах, відвідування та аналіз уроків музики у школах) засвідчив наступні результати: основною формою підвищення рівня сформованості навичок професійного спілкування вчителі вважають власний практичний досвід, спостереження за діяльністю колег і вивчення передового педагогічного досвіду. Серед причин, які заважають процесу самоосвіти, основною є відсутність якісних підручників та наукових посібників, науково обґрунтованих методичних рекомендацій та розробок уроків. Така ситуація складається на фоні позитивного ставлення до інновацій у музично-педагогічному процесі. Разом з тим виявлені перешкоди на шляху процесу самонавчання після закінчення вищого навчального закладу переконують у необхідності вдосконалення у вищих навчальних закладах системи формування у майбутніх учителів навичок професійного спілкування.

Таким чином, нами систематизовані основні труднощі в організації професійного спілкування майбутніх учителів на уроках музики, а саме: відсутність системності в теоретичних уявленнях щодо психологічного розвитку дитини молодшого шкільного віку; особливості музичного сприйняття, психофізіологічні особливості дітей означеного віку та методик діагностування таких особливостей; невисокий рівень розвитку необхідних умінь та навичок професійного спілкування; недостатня мотивація та рефлексія професійного спілкування; неадекватна самооцінка та емпатія. Дана ситуація спричинена недостатнім рівнем науково-методичного забезпечення, низькою практичною спрямованістю. Виявлений стан не відповідає соці-

іальним запитам та сучасним вимогам до освіти в Україні.

На підставі зазначеного вище ми дійшли висновку, що ефективність формування в майбутніх учителів навичок професійного спілкування забезпечує контекстний зміст навчання з активними формами і методами його здійснення. Зокрема, соціально-психологічний тренінг, який поєднує навчальну та ігрову діяльність, сприяє оволодінню фахівцями широким спектром умінь, навичок і набуттю особистісних якостей. Значущим розглядаємо використання педагогічної технології, яка гарантувала б досягнення ефективності формування навичок професійного спілкування.

Психолого-педагогічні дослідження М. Безруких, А. Плігіна, А. Сиротюк, М. Холодної та інших дають підставу розглядати навчальний процес у контексті врахування психофізіологічних особливостей молодших школярів згідно з послідовними етапами. Стрижневими між ними є: установка на діяльність (підготовка учня до вирішення навчального завдання); забезпечення діяльності кожного учня з урахуванням його індивідуальних психологічних особливостей (створення умов для успішного вирішення навчального завдання); порівняння одержаних результатів із попередньо запланованими (усвідомлений підхід до навчання як до праці) [2, 320].

Проектуючи означене на уроки музики в початкових класах, ми визначили низку етапів: мотиваційний (формування мотивації), операційний (підготовка до сприймання музичних творів із позицій "чую", "бачу", "відчуваю"); забезпечення учня завданням, у якому враховані його психофізіологічні особливості; полісенсорне повідомлення навчального матеріалу та результативний (діагностування ефективності виконання завдань на основі усвідомленого ставлення до одержаних результатів, їх проектування на майбутнє задля уникнення помилок та підвищення ефективності музично-педагогічного процесу загалом).

Педагогічну технологію формування у майбутніх учителів навичок професійного спілкування з молодшими школярами на уроках музики розглядаємо як систему, що охоплює сукупність форм, методів і засобів навчання. Розроблена технологія функціонує в руслі цілей навчання і проектування діяльності задля її досягнення.

Розроблену нами технологію апробовано в реальних умовах, а об'єктивність результатів підтверджено аналізом змісту послідовних зрізів. Діагностика та інтерпретація показників сформованості навичок професійного спілкування проводилась на основі адаптованих методик Т. Елерса, Ю. Орлова, Ю. Шаргородсько-

го, І. Юсупова та інших психологів. Був розроблений також діагностичний інструментарій дослідження сформованості в майбутніх учителів навичок професійного спілкування з молодшими школярами на уроках музики [9, 262].

Перший етап експериментальної роботи ідентичний для контрольних та експериментальних груп і полягав у систематизації психолого-педагогічних знань основ професійного спілкування вчителя початкових класів на уроках музики та психофізіологічного супроводу навчання музичного мистецтва. Після завершення його в контрольних та експериментальних групах спостерігалася позитивна динаміка.

Другий етап – накопичення власного комунікативного досвіду внаслідок оволодіння вміннями і навичками професійного спілкування. Однак зміст діяльності в контрольних та експериментальних групах суттєво різнився. Учасники перших навічалися за традиційною схемою, а у зміст навчання експериментальних груп включили елементи соціально-психологічного тренінгу. На цій підставі ми порівняли результати навчання за умови реалізації двох різних моделей організації навчального процесу.

Нами встановлено значне зростання абсолютного середнього бала в експериментальних групах порівняно з контрольними завдяки збільшенню кількості студентів із високим рівнем сформованості навичок професійного спілкування. Результати описаного етапу свідчать про найвищі показники у студентів експериментальних груп: їхня кількість із середнім та високим рівнями сформованості навичок професійного спілкування складала 92,5%, нагромадів у контрольних, відповідно, – 84,9%. Зіставлення вихідних, проміжних та кінцевих даних дає підстави їх узагальнити та дати оцінку ефективності розробленої технології.

Висновки з дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Отже, на тлі масової трансформації моральних і духовних цінностей значимості набуває потреба зростання інтелектуального, творчого й духовного потенціалу нації. Відповідно актуалізується проблема підвищення якості підготовки майбутніх учителів початкових класів до музично-педагогічної діяльності, важливою складовою якої розглядаємо сформованість навичок професійного спілкування на уроках музики.

Розроблено й науково обгрунтовано ефективність технології, яка, поєднуючи форми, методи і засоби навчання, структурно передбачає діагностувальний, мотиваційний, дидактичний, аналітико-прогностичний етапи та систему принципів: науковість, гуманістична про-

фесійна спрямованість, продуктивність, динамічність, цілісність.

Загалом кількість учасників із середнім та високим рівнями в експериментальних групах склала 85%, тоді як у контрольних, відповідно, 70%.

Увиразнено значущість низки необхідних умов забезпечення формування навичок: урахування особливостей музичного сприйняття молодших школярів (синкретизм, емоційність, глибина асоціативної діяльності); психофізіологічних особливостей (індивідуальні відмінності сприймання та опрацювання інформації, рівні інтелекту, характер діяльності, емоцій і пам'яті).

Також обгрунтовано, що формування навичок професійного спілкування майбутніх учителів найефективніше здійснюється за належних психолого-педагогічних умов.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ананьев Б. Г.* Психология и проблемы человекознания / Б. Г. Ананьев. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 384 с.
2. *Безруких М. В.* Психофизиологические основы эффективной организации учебного процесса: курс лекций [Электронный ресурс] / М. Безруких // Здоровье детей. – 2005. – №17. – С. 23–29. – Режим доступа: <http://zdd.1september.ru/2005/17/10.htm>
3. *Зимняя И. А.* Педагогическая психология / И. А. Зимняя. – М.: Лотос, 2000. – 384 с.
4. *Кандыбович Л. В.* Становление профессионального самосознания молодого учителя: дисс. канд. психол. наук: 19.00.13 / Кандыбович Лилия Викторовна. – М., 1999. – 168 с.
5. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
6. *Мудрик А. В.* Общение как фактор воспитания школьников / А. В. Мудрик. – М.: Педагогика, 1984. – 112 с.
7. *Сиротюк А. Л.* Нейропсихологическое и психофизиологическое сопровождение обучения / А. Л. Сиротюк. – М.: ТЦ Сфера, 2003. – 288 с.
8. *Сластенин В. А.* О современных подходах к подготовке педагога / В. А. Сластенин, Н. Г. Руденко // Педагогика. – 1999. – № 6. – С. 55–62.
9. *Орлов В. Ф.* Професійне становлення вчителів мистецьких дисциплін: Монографія / За заг. ред. І. А. Зязюна. – К.: Наукова думка, 2003. – 262 с.
10. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – С. Пб.: Питер, 2000. – 712 с.
11. *Теплов Б. М.* Психология музыкальных способностей / Б. М. Теплов. – М.: Наука, 2003. – 379 с.

Стаття надійшла 5.04.2017 р.

УДК 373.5.016

ОРГАНІЗАЦІЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ УЧНІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Наталія СКОМОРОВСЬКА

У статті розкрито поняття "самостійна робота"; проаналізовано погляди науковців на організацію самостійної роботи учнів; аргументовано її необхідність та цінність у навчальній діяльності. З'ясовано роль системно-організованої самостійної роботи у формуванні ключових компетентностей школярів.

Запропоновано методичні поради стосовно організації самостійної роботи учнів на уроках української літератури; дібрані завдання, що дають можливість ефективно працювати з творами українських письменників, зіставляти, порівнювати, узагальнювати нову інформацію, створювати новий творчий продукт.

Ключові слова: самостійна робота, ключові компетентності, українська література, методичні поради, навчальні завдання.

Н. Скоморовская. Организация самостоятельной работы учащихся на уроках украинской литературы. В статье раскрыто понятие "самостоятельная работа"; проанализированы взгляды ученых на организацию самостоятельной работы учащихся; аргументировано ее необходимость и ценность в учебной деятельности. Выяснена роль системно организованной самостоятельной работы в формировании ключевых компетентностей школьников.

Предложены методические советы по организации самостоятельной работы учащихся на уроках украинской литературы; подобраны задания, позволяющие эффективно работать с произведениями украинских писателей, сопоставлять, сравнивать, обобщать новую информацию, создавать новый творческий продукт.

Ключевые слова: самостоятельная работа, ключевые компетентности, украинская литература, методические советы, учебные задачи.

N. Skomorovskaya. Organization of independent work of students in the

lessons of ukrainian literature. The article describes the concept of "independent work", analyzes the views of scientists on the organization of independent work of students, its necessity and value in educational activity, its role in systemically organized independent work in formation of key competences of schoolchildren.

Methodical advice on the organization of independent work of students in ukrainian literature lessons is offered; Selected tasks that enable to effectively work with the works of ukrainian writers, compare, compare, synthesize new information, create a new creative product.

Key words: independent work, key competences, ukrainian literature, methodical advice, educational tasks.

Meta: розкрити зміст поняття "самостійна робота"; запропонувати систему самостійних завдань, які вчитель може використати на уроці української літератури.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Відповідно до вимог Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23.11.2011р. №1392, метою загальної середньої освіти є розвиток і соціалізація особистості учнів; формування в них національної самосвідомості, культури, світоглядних орієнтирів, навичок практичного використання досвіду, набутого за допомогою читання; усвідомлення важливості читання як чинника власного становлення й соціалізації, екологічного мислення й поведінки, творчих здібностей, дослідницьких і життєзабезпечувальних навичок; здатність до саморозвитку й самонавчання в умовах глобальних змін і викликів [2]. Досягнути окресленої цілі та сформувати ряд ключових компетентностей на уроках української літератури вчителю допоможе правильно організована самостійна робота учнів. За допомогою різноманітних завдань педагог спонукає школярів до пошуку, аналізу нової інформації. Вони вчаться робити самостійні висновки, аргументовано висловлювати свої думки, створювати власні творчі продукти. У процесі виконання самостійних завдань кожен учень стає ак-

тивним суб'єктом навчального процесу.

Аналіз досліджень і публікацій. Про необхідність формувати у школярів уміння працювати самостійно писали багато науковців. Так, К. Ушинський вважав самостійну роботу програмою самоосвіти на все життя [8, 45]. О. Дорошкевич у книзі "Українська література в школі" наголошував: "В основі всієї шкільної праці повинен лежати художній твір, безпосереднє з ним знайомство, студії, самостійні вправи" [4, 33]. Є. Пасічник стверджував, що важливою умовою успішного вивчення учнями художньої літератури є інтенсифікація самостійної роботи. Величезна кількість інформації, яку необхідно засвоїти учням, вимагає вироблення в них уміння самостійно набувати й осмислювати знання. Ці вміння дуже потрібні в житті. Адже жодний підручник чи програма, якими досконалими вони не були б, не можуть забезпечити набуття тих знань, що потрібні людині протягом усього її життя. Самостійна робота може мати і репродуктивний, і творчий характер, відзначитися різною мірою самостійності. Учні можуть самі опрацювати поданий у підручнику матеріал, самостійно розв'язати поставлене завдання або виконати його за певним зразком, за запропонованою вчителем системою запитань і завдань [4, 77].

В. Сухомлинський радив навчати так, щоб школярі самостійно здобували знання. Це потребує від учителя вміння спонукати їх до розв'язання пізнавальних завдань; оцінки подій, явищ, учинків, дій, висловлення своїх думок у процесі диспутів; установлення причинно-наслідкових залежностей, що допоможуть виявити щось нове, незнане в пізнанні істини, закономірностей навколишнього світу [7]. Б. Степанишин зауважував, що одним із найрадикальніших засобів свідомого і глибокого засвоєння наук бачиться проведення різноманітних самостійних робіт, бо саме вони прищеплюють учням необхідні практичні вміння й навички розумової праці в галузі гуманітарних наук і мистецтва слова, сприяють формуванню творчої активності, бо при її застосуванні школяр стає не лише об'єктом, а й суб'єктом, співтворцем навчання і вихо-